

EL MAÓ QUE VA FER POSSIBLE L'ATENEU¹

Quan, dins l'estiu passat, el president va convidar-me a fer una reflexió en veu alta amb motiu dels noranta anys de l'Ateneu, jo estava acabant un assaig que m'ha ocupat tot l'any sobre la ciutat de Maó, un assaig en el qual intent respondre a la pregunta de què és i què ha representat per a la vida, la cultura, la ciència o l'art aquest col·lectiu humà que coneixem amb el nom de Maó, una ciutat a la qual jo no vaig néixer però que, amb el temps, em va saber enamorar. I naturalment que dins d'aquest assaig jo parl de l'Ateneu. No és que en parli excessivament, però en parl, perquè Maó -l'actual Maó- és incompreensible sense l'Ateneu. De la mateixa manera que l'Ateneu és, també, un producte genuí de Maó. En definitiva, és allò de l'ou i la gallina. No sé si m'explic, però esper que vosaltres m'entengueu. Vull dir que l'Ateneu només pot explicar-se bé a Maó, de la mateixa manera que és indubtable que la vida ateneística ha influït decisivament en el marc cultural i ideològic d'aquesta ciutat al llarg de tot el segle.

El fet, doncs, que Pere J. Bosch em suggerís de fer aquesta reflexió avui sobre l'Ateneu, i que em donés carta blanca sobre el seu contingut, i que el suggeriment coincidís amb el punt final d'un procés que ha durat set o vuit mesos durant els quals el tema Maó ha estat l'eix bàsic de les meves preocupacions intel·lectuals, m'ha fet pensar que els noranta anys de l'Ateneu era un bon motiu per avançar alguna de les meves conclusions sobre aquesta ciutat que va fer possible, l'any 1905, que un grup intel·lectuals posés en marxa una institució que encara perdura i que -almenys així ho entenc- l'ha marcada intensament.

Vaig entrar en contacte amb l'Ateneu en tornar a Maó després dels meus estudis universitaris i he de dir que la institució em va provocar una gran decepció en visitar-la. Em va semblar un lloc amb certa patina d'història passada (dinovesca, per entendre'ns) però trist i bigarrat. Quan vaig entrar a la sala de tertúlies vaig trobar-me amb un salonet de parets desconxades i groguenques i unes butaques al límit de la seva resistència que, per a més *inri*, estava buit. La biblioteca estava desordenada i era més aviat caòtica, els sostres amenaçaven ruïna i els terres exigien una restauració inajornable. Aviat, però, vaig canviar d'idea respecte d'aquella institució -estàvem en el darrer període del règim de Franco- quan vaig adonar-me de la sorda activitat de conferències i col·loquis, de tertúlies informals i de taules rodones que allí es duia a terme. Realment, durant els darrers anys del franquisme i els primers de la monarquia que seguiren, l'Ateneu de Maó, malgrat que les cadires del seu saló d'Actes eren gairebé impracticables, fou l'aixopluc liberal on s'iniciaren les tímides exploracions polítiques en favor de la nova democràcia. I val a dir que l'estupidesa governamental d'aquells dies era tan gran que les autoritats prohibiren algunes conferències, fins i tot la que havia de pronunciar l'inofensiu Ignacio Camuñas en nom d'un incipient Partit Liberal. Les conferències, però, tenien a l'Ateneu un aire que era familiar i conspirador a un mateix temps, amb assistència gairebé del mateix públic entre el qual no hi faltaven destacats elements de l'oposició democràtica.

Però he de confessar que no vaig descobrir l'essència d'aquella institució fins que el 3 de

¹ Conferència pronunciada el dia 10 de novembre de 1995 a l'acte commemoratiu del norantè aniversari de la fundació de l'Ateneu de Maó (1905-1995).

desembre de 1980 vaig escoltar el discurs de Joan Hernández Mora sobre els orígens de l'Ateneu. El discurs acadèmic va ser llarg, documentat i amè. Aviat vaig veure que, en parlar dels ateneus en general i de l'Ateneu de Maó especialment, aquell home parlava com d'una cosa pròpia, íntima, lligada a la seva vida familiar, a la seva manera de ser.

Hernández Mora, recuperant el discurs inaugural que va pronunciar el doctor Alabern l'any 1905, desglossava davant nostre els tres principis teleològics d'aquesta institució: procurar una visió enciclopèdica de la vida, adoptar la crítica com a mètode de treball i posseir un esperit de tolerància. Alabern l'havia definit com una «agrupación enciclopédica de hombres doctos que, practicando la más absoluta tolerancia, van a la Cultura por la crítica». La definició, tot i que és tribut inevitable del lèxic dinovesc, sempre m'ha semblat particularment ajustada a allò que ha representat l'Ateneu d'ençà que aquella aristocràcia intel·lectual de principi de segle -la frase és d'Hernández Mora- va decidir de fundar-lo.

Atès que l'any següent, Guillem d'Olives va demanar-me de rellevar-lo en la presidència de l'Ateneu, vaig acudir al professor Hernández Mora demanant-li consell i informació. Ell, pràcticament, havia vist néixer l'Ateneu. En repetides ocasions va explicar-me com recordava imatges del seu pare i dels prohoms de la nostra institució tot parlant de les activitats que allí havien de realitzar-se. Li agradava de dir-me que l'Ateneu -que fou constituït el 1905, és a dir, tres anys després d'ell néixer- era un projecte cultural que s'havia anat desenvolupant simultàniament a la seva pròpia vida, al seu propi procés intel·lectual. A ell li agradava lligar el segle XVIII amb el moviment intel·lectual de principis d'aquest segle, aquell moviment que va propiciar l'Ateneu. «La fundació de l'Ateneu -em contava el recordat professor- va produir-se perquè hi va haver un grapat d'homes amb un esperit així (es referia a l'esperit il·lustrat). Aquests homes van ésser: en Pérez de Acevedo, catedràtic, n'Alabern, metge pediatre i Administrador de la duana (que és el qui va fer el discurs inaugural, marcant la pauta del que havia de ser l'Ateneu i de la seva funció crítica davant els fets del món), en Pons i Marquès, mon pare (Hernández Sanz), en Pere Mir, en Pere Ballester... Doncs bé, aquest grup, quan va imaginar de fer una societat cultural -ja hi havia hagut un precedent en el segle XVIII d'una societat de cultura de la qual, per cert, mon pare també va exhumar-ne els papers i sobre la qual va publicar una monografia- va pensar que, per ser una societat neutra, és a dir, apolítica i aconfessional, i atès que tots ells tenien una o altra significació, (calia) cercar un president que no inspirés desconfiança a ningú. Ells van veure que cap dels membres del grup ho podia ser i van creure que un militar seria la persona adequada: un militar que fos maonès, que fos il·lustrat, que fos una persona culta. Era la radiografia de n'Antoni Victory Taltavull. Aquest era comandat d'estat major, havia estat a Filipines, havia publicat algunes coses... El van anar a cercar i li digueren: «Tu que voldries ésser president?» «Per què no?» va contestar. I la idea fou tan adequada que Victory va ser president de l'any 1905 fins l'any 1931 que va morir».

L'Ateneu, però, no va néixer sense problemes. Un cop més -no podia fallar- ressorgí l'ortodòxia i un tal senyor Benejam, aleshores clergue de Ciutadella, va publicar una diatriba ferotge contra la nou nada institució. Els envits foren de tal naturalesa que Antoni Victory es va veure obligat a publicar una nota per a dir -ves si no!- que el comportament de l'Ateneu era completament asèptic i que ell actuava d'acord, fins i tot, amb el seu director espiritual.

Una altra persona amb qual va topar l'Ateneu fou Ambròs Carabó, Rector de la Parròquia de santa

Maria. «Don Ambròs Carabó, quin tipus!», deia Hernández Mora, fotent-se'n, i això que «abans de ésser capellà havia estat un estrofolari. Havia estat estudiant universitari i n'havia fet de verdes i de seques. Però després es va fer capellà i va agafar un aire de santedat... Record -em deia- que a jo, quan anava a la doctrina cristiana per a fer la primera comunió, l'any 1912, em tenia el cor encongít amb la por de l'infern. Jo pensava: si la gent que va a missa cada dia i combrega també cada dia encara pot anar a l'infern, què m'ha de succeir?, això és un desastre! La idea de l'infern aquell any 1912 em tenia preocupat».

Doncs bé, com va explicar Joan Hernández Mora en el discurs dels setanta-cinc anys de la fundació- don Ambròs va fer una campanya contra l'Ateneu convertint-se en el seu principal enemic. «Don Antoni Victory va creure que hi havia de parlamentar, per tal d'aclarir un possible malentès quant a l'actuació iniciada per l'Ateneu, i anà a fer-li una visita. Visita ben inútil. No hi va haver manera de sostenir un diàleg. Don Ambròs, de bon començament, fixà la seva posició:

-Miri, jo som enemic de *s'Ateneo* des d'*antes* de que vostès el fundessin.

-Però, per què, si no podia, encara, jutjar de lo que anàvem a fer?

-Molt senzill -va concloure Don Ambròs-, som enemic de *s'Ateneo* que vostè presideix pel mateix motiu perquè som enemic de tots ets *ateneos*, de totes ses universitats i de tots ets instituts d'Espanya.

Don Antoni Victory no es va descomprende, com de costum, i donà l'entrevista per acabada dient-li:

-Don Ambròs, essent així, no tenim per què parlar. Déu lo guard».

Però no he de seguir per aquí la meva xerrada atès que ja tenim la magnífica conferència d'Hernández Mora publicada a la Revista de Menorca sobre "Els orígens de l'Ateneu" i fins i tot el meu discurs de presa de possessió, també publicat a la mateixa revista, on vaig agafar els principis ideològics i programàtics de l'Ateneu per desenvolupar quina era la meua idea de la institució.

Preferesc, doncs, dirigir aquesta xerrada vers una sèrie de fets, o més bé de realitats sociològiques que, al meu entendre són les que feren possible que, a principis de segle XX, es constituís a la ciutat de Maó una entitat com aquesta que avui ens acull. I en la meua opinió, els factors que possibiliten l'Ateneu són, bàsicament, tres: 1) El desenvolupament econòmic i cultural del segle XVIII que, malgrat la seva possible mitificació, continua essent indispensable per a explicar el què i el per què d'aquesta ciutat. És el segle que jo, al meu treball, denomin el *segle de l'ascendancy*, emprant aquest mot anglès que defineix com cap altre la burgesia mercantil i comercial que sorgeix a Maó en aquest segle; 2) Una tradició liberal i republicana que va quallant-se dins el segle XIX (que tampoc no s'explicaria sense els precedents del segle XVIII i el procés de transformació capitalista que viu el Maó del XIX), tradició liberal i republicana de la qual encara podem trobar avui -i gràcies a Déu- importants seqüeles; i 3) El fet que la qüestió religiosa, tot i la seva importància dins la vida de la ciutat, mai no ha tingut a Maó una perspectiva unànime, la qual cosa ha fet possible -de vegades no sense problemes, és cert- la convivència de l'ortodòxia amb l'heterodòxia, una convivència que a la fi resulta saníssima per a bastir la virtut de la tolerància, una virtut que, dins un col·lectiu social, només s'experimenta si hi ha realment diversitat de pensaments en conflicte.

Vegem aquests punts per separat:

1) *El segle de l'ascendancy*

Mitificat o no, el segle XVIII marca el pas de Menorca al món modern dels afers comercials. Sigui perquè els anglesos esperonaren els menorquins a fer-ho, sigui perquè no s'hi oposaren i, senzillament, ho permeteren, el fet és que el segle XVIII esdevé una fita important en el desenvolupament socio-econòmic (i també cultural) de l'illa de Menorca.

Com sabem, un cop consolidada la conquesta pels anglesos, el duc d'Argyll, plenipotenciari britànic a l'illa, confirmà els privilegis seculars dels menorquins com a contestació a una consulta formulada pels jurats de la Universitat General, alhora que concedia franquícia i llibertat de comerç en els seus ports i, malgrat que el progrés agrícola també fos considerable en aquest segle, és sobretot la «guerra dels anys quaranta» que enfrontà anglesos i franco-espanyols per mor de la successió austríaca, la circumstància que fa prendre als menorquins la decisió de viure cara el mar. I són el corsarisme i els beneficis de la guerra els que fan possible, no sols el progrés econòmic, sinó també un considerable augment demogràfic que duplicà la població en menys d'un segle. De fet, doncs, a més del cors, és importantíssim el comerç que comença a organitzar-se entre Menorca i el teatre de la guerra a Itàlia. Així mateix, els anglesos fomentaren el comerç d'importació de grans -principalment de Berberia- que, protegit per la flota, utilitzava com a pont l'illa de Menorca per a bastir posteriorment les tropes britàniques a la península italiana.

Aquesta situació va produir un fenomen migratori important en atreure nombrosos estrangers a Menorca: genovesos, napolitans, maltesos, jueus i grecs, els quals, juntament amb els comerciants britànics, aprofitaren una conjuntura favorable que va resultar molt benèfica. Ara bé, aquest progrés demogràfic i comercial afectà bàsicament Maó, l'única ciutat menorquina que té un port que li permet afrontar aquest nou ordre de coses i que, per altra banda, no allotja una aristocràcia feudal (és el cas de Ciutadella) que prefereix ignorar els afers del comerç i dels negocis.

El segon moment d'esplendor comercial que viu el port de Maó hem de situar-lo entre 1763 i 1781. Terrón creu que, fins el 1763, el comerç exterior menorquí havia estat fonamentalment en mans d'estrangers amb escassa participació dels menorquins que s'havien dedicat, sobretot, al cors. Però a partir d'aquesta data comencen ja els maonesos a interessar-se per l'activitat mercantil, tant pels guanys substancials que aquesta produïa, com també per la impossibilitat de seguir fent el cors en temps de pau.

De fet, el comerç va créixer tant que provocà un tràfec mercantil desconegut fins aleshores. El teatre d'operacions fou, bàsicament la Mediterrània, però també va comerciar-se a través de l'Atlàntic, i alguns patrons maonesos arribaren fins a Rússia i Suècia.

El progrés econòmic que protagonitzà el port de Maó al llarg del segle XVIII no podem, doncs, posar-lo en dubte, malgrat que no tothom el va veure amb bons ulls. Aquest seria el cas de fra Francesc Gelabert, de Ciutadella, que, a una carta dirigida al bisbe de Mallorca es lamentava del gran progrés econòmic que experimentava la ciutat, atès que «(...) *decaído de costumbres, el interés y la codicia alcanzaron* -se suposa que a Maó- *el más alto grado, profundo olvido de la ley de Dios, y menos a sus doctrinas y poca atención a la voz de sus pastores*».

I aquest gran progrés comercial i mercantil és una de les causes que van accentuar encara més la rivalitat entre Maó-Ciutadella, que venia marcada, sobretot, pel tall infranquejable que el temps havia obert entre l'aristocràcia feudal ciutadellenca, sempre ancorada en el passat, i la burgesia mercantil

maonesa que lluitava decidida a obtenir la preeminència política i econòmica a l'illa.

Si observem, en efecte, el cens de 1784, veurem com Maó va assolint el caràcter d'una ciutat moderna amb una gran preponderància del sector secundari i terciari sobre el primari. En canvi, Ciutadella, monopoli dels grans propietaris rurals, té molt pocs artesans i comerciants si comparem la xifra amb el nombre que té d'agricultors.

El 1782 hi havia a Maó -pel que fa al ram dels sabaters- 150 mestres i 50 aprenents, 20 blanquers i 6 aprenents i és també a Maó on comença a subdividir-se de manera molt considerable la propietat rural.

Però com el progrés material possibilita intel·lectual, la nostra ciutat no fou una excepció en aquest procés de transformació interna. I d'acord amb el proverbi segons el qual *primum vivere, deinde filosofare*, fou el progrés material el que va fer possible que dins aquest Maó ric i desenvolupat comercialment del segle XVIII hi sorgís una classe intel·lectual molt notable. I estic parlant, com sabeu, del col·lectiu d'il·lustrats que configuraren la Societat Maonesa de Cultura, aquella generació de pensadors, historiadors i literats que configuren el que molt bé podríem denominar com a generació del Port-Maó.

I atès que celebrem el bicentenari de Joan Ramis i Ramis, permeteu-me llegir en veu alta aquells recordats alexandrins que Brutus pronuncia a l'esplèndid monòleg del final del primer acte de *Lucrecia*:

*«Anau a descansar, romans, sense virtut,
vosaltres qui adoreu la vostra esclavitud.
Viviu, viviu en pau ab vostros cruels tirans:
ells vos lo premiaran, ja lo veis bé, romans.
Brutus no lo podrà; en va l'imaginau!
Brutus descansarà quan ell se veu esclau?
Quant mir, ple de dolor, la trista pàtria mia
de Tarquino i sos fills sofrir la tirania?
No, no! Morir, primer que suportar tal sort:
vida sens llibertat no és vida, sí que és mort».*

Joan Ramis és, sens dubte, el capdavanter d'un grup intel·lectuals que són el producte o la conseqüència de la burgesia mercantil que neix a redós de la dominació britànica i de la riquesa comercial que va congriant-se entorn del port de Maó. D'aquesta classe social -ha escrit Josefina Salord- en sorgiran uns escriptors-intel·lectuals que, per primera vegada, crearan una literatura culta: laica i moderna. Així doncs, la modernització literària a Menorca està indistriablement lligada, per raons òbvies, a la modernització econòmico-social dins el context d'una no ingerència polític-administrativa i lingüístico-cultural. Dins aquest grup podem destacar especialment Antoni Febrer i Cardona (1761-1841); Francesc Pons i Carreras (1768-1855) i Vicenç Albertí i Vidal (1786-1859).

Joan Ramis, autèntic cappare d'aquesta generació, era fill d'un advocat prestigiós que vivia a sa Raval (als actuals números 13 i 15), ben al costat del Pont de sant Roc. Tant ell com els seus quatre germans: Pere, advocat, traductor de Molière i de textos anglesos; Bartomeu, metge; Josep, sacerdot; i Antoni, escriptor i historiador; es veren inserits en aquest gran moviment literari pre-renaixentista que, en

llengua catalana, tingué lloc a Maó dins la segona meitat del segle XVIII.

Val a dir, però, que Maó no es troba aquests anys amb escriptors aïllats, ans al contrari, experimenta un fort moviment col·lectiu que és conscient de formar part del corrent cultural europeu. Es tracta -com molt bé han dit Pons i Salord- d'una nova classe social burgesa -mercantil i naviliera- que ha bastit uns propis esquemes culturals i que intentarà expressar, des d'una catalanitat inalterada (és evident que els britànics mai no intentaren iniciar un procés d'assimilació lingüística), la seva vinculació amb l'Europa il·lustrada del moment. Doncs bé, la primera fornada intel·lectuals i escriptors maonesos, sens dubte els més representatius del seu temps, nascuts tots a mitjan segle XVIII, és la que va crear la Societat Maonesa de Cultura (1778-1785), síntesi de tots els afanys enciclopedistes de l'època, d'acord amb l'objectiu de crear una biblioteca que satisfaci tota la curiositat del saber i contribueixi també a generar discursos, traduccions, obres de creació literària i debats que palesin la seva vitalitat cultural.

Tal i com ens expliquen els professors Pons i Salord, citats ara mateix, el grup que, encapçalat per Joan Ramis i David Causse, s'aglutinà al voltant de la Societat Maonesa de Cultura, palesa la connexió amb un ampli corrent renovador l'estendard del qual són els llibres i la premsa periòdica: la lectura d'acord, també, amb els interessos d'un nou i ascendent públic burgès, format dins la Menorca de les dominacions britàniques i francesa, àvid de fer-se amb les obres clau que conformen la biblioteca d'un il·lustrat -neoclàssic i pre-romàntic- europeu.

Ara bé, el traspàs ocorregut l'any 1782 a la sobirania espanyola (traspàs no definitiu encara, però a la fi irreversible) marca un punt d'inflexió que trenca els esquemes d'aquell món intel·lectual que s'ha desenvolupat a Maó i ens ve definit per una opció cultural en llengua catalana, una opció, com hem dit, altament culta i clarament europea. I em dol haver-ho de reconèixer, puix, al cap i a la fi, com molts d'aquells lletraferits del XVIII, també jo sóc un home de lleis, ferit de lletra (fins un cert punt) i, com aquella gent de perruca, un autèntic burgès. L'explicació, però, és evident. Aquella literatura culta, neoclàssica i pre-romàntica que conreen Joan Ramis i els seus amics no s'avé, ni poc ni gens, amb el nou estat de coses al qual els menorquins van haver-se de sotmetre.

Ara bé, amb el traspàs de Menorca a la Corona d'Espanya, no passam de les llums del XVIII al provincianisme del XIX sense solució de continuïtat, no. Hi ha un procés de transició que podem allargar fins al 1819 (any de la mort de Joan Ramis) o fins al 1820 (any de la inhabilitació del port de Maó per al comerç internacional); un procés que és, per altra banda, força interessant des del punt de vista sociològic, perquè ens mostra els passos que, de manera inexorable, fan els models culturals setcentistes fins acabar ofegats per la nova estructura político-econòmica que s'ha imposat, la qual resulta força diversa de la viscuda els darrers cinquanta anys.

Malgrat tot, el nou estat de coses s'imposà sense massa (o cap) violència. No hi hagué ni màrtirs ni herois. Tanmateix, però, hi hagué víctimes, si per tals entenem la cultura i l'administració tradicionals. De fet, la creuada espanyolista fou tan insistent (es va restaurar la Inquisició, s'imposà l'Índex de llibres prohibits, etc.) que va provocar en aquell grapat d'homes una defecció innegable de llur objectiu intel·lectual. Tret d'Antoni Febrer i Cardona, que sempre restà fidel al seu compromís, i d'alguns altres il·lustrats com el doctor maonès Pere Pons i Portella, jurat clavari de la Universitat de Maó o bé el vicari general de la diòcesi, el també maonès Antoni Roig i Rexart, que qüestionaren de manera prudent, però decidida, el tipus d'espanyolitat i de catolicitat que la conquesta va imposar, el fet és que la major part

d'aquells pre-renaixentistes es plegà al nou ordre establert, a través d'una subtil (i eficaç) autoimmolació ideològica. Per què?

Difícilment podrem respondre amb contundència aquesta pregunta. Però tanmateix s'endevina la causa. Aquells intel·lectuals compregueren que era a punt d'inaugurar-se al país un nou estat de coses al qual ells no podien fer-hi front obertament. I més, quan el retorn previsible a la sobirania d'Espanya es veia entre el poble com un fet natural, com un retorn inevitable (i ben segur que desitjat) als propis orígens. I això malgrat que el règim polític del qual provenia Menorca abans de les dominacions estrangeres no s'assemblava de res al que se li anava a aplicar per raons de conquesta, en implicar la desaparició de les institucions tradicionals. Però tret d'aquest grup (minoritari) d'il·lustrats maonesos, el més probable és que el gruix de la gent no filés tan prim avantposant els sentiments als dictats de la raó. I seria ben absurd menysprear els sentiments perquè, malgrat les dominacions estrangeres (vet aquí el qualificatiu d'*estrangeres* que sempre els hem aplicat conscientment) els menorquins s'havien mantingut al llarg dels anys *catòlics* i *espanyols*. I això és innegable.

Així doncs, l'explicació del fet que intent analitzar -la decadència- no ens ve definit, tan sols, per l'*espanyolitat* d'un règim i d'una cultura amb la qual Menorca va haver-se d'enfrontar en el tombant de segle. Cal també que ens referim a un altre sentiment col·lectiu molt arrelat: el que fa referència a la *catolicitat* dels menorquins, un sentiment que els apropa encara més al règim en el qual anaven a integrar-se. Fa uns anys ho constatava Fernando Martí amb aquestes paraules: «La restauración de nuestra Diócesis (1795) había de ser consecuencia, importantísima para la cristiandad menorquina, de la Reconquista española de 1782. Sin ningún género de duda, la Iglesia Católica había sido la más firme columna del españolismo de los menorquines».

Espanyolisme i *catolicisme* esdevenen, doncs, corda i poal del canvi de règim, un canvi que significa -no ho oblidem- el retorn de la Inquisició i, per tant, d'aquella intolerància que sovint va lligada a l'ortodòxia. I si el bisbe Antonio Juano fou capaç de parlar a les seves pastorals dels «bastardos ingleses» que havien dominat l'illa de Menorca i també de prohibir l'ús del català a les esglésies «por convenir así y estar mandado por la superioridad», com ens recorda Andreu Murillo, no ens hem d'estranyar que els al·lots espanyolistes de Menorca juguessin cridant pels carrers de Maó i Ciutadella el «boti, boti, boti, protestant el qui no boti!» (i que consti que és aquest un recurs literari).

El segle XIX marca, doncs (sobretot a partir dels anys vint, com tindrem ocasió de comprovar), una gran inflexió en el món del comerç, sense que això signifiqui, però, un retorn als estàndards agraris de principis del XVIII. De fet, continua la tradició burgesa d'enviar els fills a estudiar a universitats estrangeres i, per cert, amb molt bons resultats. Evidentment, tots teniu ara en la memòria el cas del Dr. Orfila, nascut a Maó l'any 1787 i mort a París el 1853 que m'agrada definir com el producte final d'una realitat polític-econòmica que situa Maó a l'eix dels interessos generals de les potències europees i, per tant, una conseqüència inevitable d'aquesta realitat en el vessant intel·lectual. Però la figura d'Orfila -punt màxim de prestigi intel·lectual de la Menorca de tots els temps- no ens ha de fer oblidar la presència en universitats europees (Montpeller i Avinyó, especialment) d'altres estudiants maonesos, com el doctor Camps, el doctor Sancho o bé el doctor Hernández Mercadal, les investigacions del qual ha desempolsat últimament Joan Miquel Vidal. I em remet al respecte al llibre de Bernat Fàbregues, *Biblioteca de escritores menorquines* que acaba l'any 1878. Realment és curiosíssim de veure la quantitat de gent que a

Maó ha produït una feina intel·lectual.

Doncs bé, sense tot això, sense aquesta tradició cultural, seria inexplicable la creació de l'Ateneu l'any 1905, ara fa noranta anys.

2) Una tradició liberal i republicana

Maó ha tingut una llarga tradició liberal i republicana dins aquest segle que l'ha marcat profundament i que, malgrat les dificultats que avui tenim per a precisar l'abast polític del mot republicà (la societat francesa ho té, per raons evidents, més clar que nosaltres), pens que es tracta d'un concepte que la nostra sensibilitat pot i hauria d'apreciar a bastament. De fet, el republicanisme de Maó té arrels profundes en el segle XIX, tant pel que fa al desenvolupament econòmic i industrial que es viu dins aquest segle, com a la configuració de la societat dins la qual trobam clarament estructurats diferents sectors ideològics, sectors que en part fa possible la tradició cultural netament burgesa heretada del XVIII i en part facilita la transformació industrial de la ciutat.

Des d'aquest darrer punt de vista no oblidem que, pel que fa al sector industrial, és durant el segle XVIII quan es forma la base de la que ha de ser una primera estructura integrada de l'activitat econòmica de Maó. I malgrat que el segle XIX provoca, com hem vist, un trencament amb la dinàmica fortament expansiva del segle anterior, degut bàsicament al Decret de 1820 que prohibeix el comerç de grans, hem de reconèixer que, durant la segona meitat d'aquest segle, el sistema capitalista acaba penetrant en el teixit industrial i comercial de Maó. Aquest el descobrim, especialment, en el sector tèxtil i en el de producció de maquinària, amb dues indústries que van esdevenir capdaverteres a les Illes Balears i demostren clarament el procés de transformació capitalista que envaeix la ciutat. Aquestes indústries foren *La Fabril Mahonesa* (1856), de tall ja netament capitalista, i *l'Anglo-Española de Motores, Gasógenos y Maquinaria en general* (1902) de les quals he de parlar tot seguit després de fer una referència al món del calçat.

A diferència de la indústria tèxtil i de maquinària, la indústria sabatera no va significar d'una manera generalitzada una forma de distorsió dels sistemes antics de producció, encara que, lentament, el procés també va anar sotmetent-se als dictats del sistema capitalista. El fracàs de la indústria sabatera menorquina -sobretot de la que va mantenir el procés de producció marcadament artesanal- vingué provocat, precisament, per la impossibilitat de competir amb centres de producció fortament mecanitzats (en especial nord-americans). Així i tot, la consecució del mercat cubà pràcticament en règim de monopoli dins la segona meitat del segle XIX tapà molts problemes estructurals de la indústria sabatera maonesa que sorgiren, però, altre cop quan les periòdiques crisis es feren més agudes i, bàsicament, quan la guerra de 1898 consagrà la independència de Cuba.

Tornant al tèxtil cal assenyalar que, l'any 1856, va fundar-se una indústria de teixits molt important, la *Industria Fabril Mahonesa*, de tall típicament capitalista, amb l'estalvi de molts petits accionistes, que elaborava el cotó d'Amèrica que portaven els vaixells que havien de passar per Maó per a guardar-hi quarantena; beneficiant-se l'empresa de l'abundància i baix cost de la mà d'obra existent. Al seu costat continuava havent-hi, a més a més, una activitat residual de certa importància: mestres d'aixa,

cordes i lona de vela, lleixiu, sabó, fideus, gerres, tabac i destil·leries, tal com ho havia enregistrat ja Madoz l'any 1840.

La crisi financera evidencià, però, que malgrat la creació d'una banca autòctona (1880), no hi havia encara lligams importants entre la banca i l'activitat industrial. De la segona part del segle són també les fàbriques de Gas i Electricitat (1892), coincidents en el temps, el primer telèfon i la centraleta telefònica (1893) i les primeres empreses de portamonedes de plata, que no falliran fins acabada la Primera Guerra Mundial.

I és a començaments del segle XX -en el moment precís de néixer l'Ateneu, quan Maó acusa la forta embranzida de la indústria mecànica, amb la fundació de la Societat *Anglo-Española de Motores, Gasógenos y Maquinària en general* (1902), que tenia un clar antecedent en *La Maquinista Naval* (1890), dedicades a la reparació de tota casta de maquinària, les quals ocupaven unes quatre-centes persones.

I és també a començaments de segle XX quan Maó viu l'auge de la indústria de portamonedes de plata -i aquí podem destacar la *Casa Coda*- que agrupà fins a 40 fabricants i 3.000 obrers (sobretot de mà d'obra femenina).

No és, per tant, d'estranyar que sigui també a primers de segle, concretament l'any 1902, quan s'organitza la primera gran federació obrera, la *Federación de Obreros de la Isla de Menorca*, protagonista d'algun recordat moviment vaguístic i també impulsora d'altres iniciatives, com per exemple, de la creació de l'Escola Laica de Maó, inspirada en els principis pedagògic de Ferrer i Guàrdia.

Doncs bé, aquesta dinàmica realitat socio-econòmica que va quallant-se al llarg de tot el segle XIX té una influència decisiva en l'estructuració política de Maó i ens permet distingir a meitats del segle tres grans sectors ideològics dins la vida de la ciutat: el liberal-monàrquic, el republicà-federal i el catòlic-tradicional. El primer es fornïa bàsicament de burgesos, industrials i comerciants, així com de professionals liberals, d'idees progressistes, els quals eren enemics acèrrims d'Isabel II però no estaven, en principi, en contra de la forma monàrquica de govern. Aquests expressaven el seu credo damunt *El Constitucional*, diari que tenia com a principis màxims «libertad y orden, moralidad y justicia», el qual va durar fins a la proclamació de la Primera República. El sector republicà-federal recollia els grups progressistes més avançats que havien evolucionat fins a rompre amb el monarquisme. El seu òrgan era *El Menorquín*, fundat per Teodor-Antipa Làdico i Font, diari aquest que conjugava la propaganda ideològica del partit amb un anticlericalisme molt acusat. El tercer sector ideològic -el catòlic i tradicional- participava bàsicament de la filosofia carlista, era minoritari a Maó i, no obstant el seu origen, va acabar acceptant la restauració borbònica.

Ja dins la restauració, el sector liberal-monàrquic, amb polítics que havien recolzat la revolució fallida de 1868 (entre els quals vull destacar Rafael Prieto i Caules, que fou diputat a Corts diferents cops), arribà a un acord amb el sector republicà-federal, encapçalat per Teodor Làdico, que provocà la formació del Partit Republicà de Menorca, el qual tingué com a òrgan periodístic *El Liberal*, diari que, a partir del 1913, es transformà en *La Voz de Menorca*. A l'altre costat ideològic, els seus oponents del bloc conservador i monàrquic que aglutinaren tota la dreta durant la restauració (amb el parèntesi de la Dictadura de Primo de Rivera) va tenir com a òrgan de premsa *El Bien Público*. Ambdós diaris sobrevisqueren la monarquia alfonsina i la Segona República, publicant-se fins a la guerra civil.

Així doncs, homes com l'enginyer Prieto i Caules, el banquer Teodor-Antipa Làdico o el metge

Frederic Llansó (que fou també diputat republicà diferents cops durant el primer terç d'aquest segle) foren membres del Partit Republicà. Aquest era, sens dubte, un partit que reunia gran part de la classe menestral de burgesos benestants i que, si més no fins al 1918, aglutinà també gran part de la classe obrera maonesa. I fou, també, a Maó, el principal protagonista del 12 d'abril de 1931 que acabà amb la monarquia alfonsina. Però la victòria republicana d'aquest any no va ser un fet extraordinari durant el primer terç del segle XX, una època durant la qual, de manera gairebé constant, els republicans tingueren majoria a l'Ajuntament de Maó amb la bonhomiosa figura de Pere Pons Sitges, l'estimat «batle popular», com l'anomenaven els seus correligionaris, batle que ho era excepte quan una real ordre d'Alfons XIII nomenava per a exercir el càrrec el cap de l'oposició conservadora.

I l'Ateneu de Maó vol ésser clarament la conjunció d'aquest esperit liberal-republicà, netament burgès, que tants antecedents troba dins l'estructura social de la ciutat. Sector que es diferenciava del tradicionalisme catòlic no tant per la seva divergència ideològica en el camp social o econòmic, com per l'assumpció d'un tarannà força més democràtic, un tarannà que no gosaria predicar dels monàrquics de finals de segle, sempre més preocupats per la defensa d'algunes qüestions transcendents i, per tant, indiscutibles (la religió i la monarquia, bàsicament) que d'acceptar els resultats d'una ordenada confrontació democràtica de les idees. De tota manera, el més genial de l'Ateneu és, possiblement, haver aconseguit superar un dels esculls principals que dividia la societat maonesa d'aleshores. I és que davant l'anticlericalisme dels uns i el fonamentalisme religiós dels altres, establir per estatuts, l'any 1905, que l'Ateneu seria neutral en matèria de política i de religió implica una conquesta extraordinària.

I com molt bé recordava el Dr. Alabern en el discurs inaugural de 1905, la neutralitat política i religiosa de l'Ateneu no significava que aquest hagués de tancar els ulls davant els problemes religiosos o polítics, ans al contrari, aquests problemes havien de tractar-se a l'Ateneu. Manllevant les paraules del discurs inaugural de l'Ateneu de Madrid pronunciat pel Duque de Rivas l'any 1839, Alabern va dir: «Aquí sentamos postulados de la razón; fuera, los políticos realizan los convencionalismos de la práctica (...) Nosotros no gobernamos ni aspiramos a gobernar, y gracias a ello mantienen en el Ateneo los representantes de cada escuela la limpieza de sus principios (...) Sus fundadores desean que el Ateneo sea reflejo de las opiniones todas; que lejos de temer su contraposición, la desean porque saben que sólo del choque de las ideas brota la luz y sólo por la discusión pueden depurarse los principios en que ha de descansar la organización de la res pública». I els capdavanters de l'Ateneu, majoritàriament republicans, elegiren, com hem vist, un president que no responia al seu propi perfil, encara que -val a dir-ho- tampoc no era un conservador. Antoni Victori era un militar de sòlida formació catòlica, no adscrit, però, a cap ideologia i que, en el seu fur intern, menyspreava els polítics. Sociològicament pertanyia al sector social que configura la dreta, però ell era el que avui denominaríem un tecnòcrata. Potser per això Primo de Rivera, gran enemic de la política i dels polítics -com tots els dictadors- l'elegí com a batle de Maó durant el seu règim, circumstància que s'ha de considerar, possiblement, com un punt negre en la trajectòria intel·lectual de Victory el qual, però, ens ajuda també a comprendre la seva personalitat.

I passem a la darrera qüestió.

3) Una realitat religiosa plural

Però l'Ateneu no hauria estat possible si, ben al costat dels elements que he citat fins ara, Maó no hagués tingut, també, una llarga tradició de pluralitat religiosa.

No es tracta de creure que Maó ha estat en matèria de religió un líder de l'heterodòxia. No és això. I si algú ho pensàs jo li diria que va ben errat, perquè la religió catòlica ha estat a Maó un component bàsic sense el qual la ciutat no podria explicar-se. El catolicisme, però, no ha estat a Maó l'únic component religiós i menys encara ha estat una opció incontestada. Recordeu (tot i que això implica retrocedir a una època molt primitiva) la necessitat que ja sentí Sever de fer una creuada sobre Maó en el segle V per a convertir els jueus que hi habitaven. També tenim constància que en el segle XIV hi havia jueus a Menorca, i és evident que n'hi havia a Maó dins el segle XVIII. Però no oblidem tampoc el gran pes de l'Església dins aquest segle que veu aixecar gairebé tots els temples avui existents (Santa Maria, els convents de sant Francesc i del Carme, les esglésies de sant Josep i de sant Antoni...). Així doncs, l'Església és present, però no omnipresent. Té els seus conflictes amb algunes comunitats: els té amb els ortodoxos arran de la construcció de l'actual església de la Concepció, i els té, sobretot, amb l'Església anglicana que, amb motiu de la dominació anglesa, celebra culte a l'església de sant Josep, annexa a l'Hospital del Cós de Gràcia. No debades els anglicans representaven el poder de l'invasor.

La incorporació de Menorca a la Corona espanyola abans de la darrera ocupació anglesa va resoldre momentàniament el problema, atès que el Duc de Crillon ordenà el 27 d'agost de 1781 la immediata expulsió de «los individuos de la nación hebrea» emparant-se en la potestat del monarca espanyol per a impedir la residència en els seus dominis d'hebreus, moros o gent d'altra nacionalitat que «se separen de la comunidad y creencia de nuestra santa Madre la Iglesia Católica». Així mateix, en una instrucció de 2 de setembre del mateix any, Floridablanca recordava a Crillon que «los griegos y judios se han de arrojar de la isla, y remitir a parajes de donde no nos causen daño».

Però seria també un error pensar que l'actitud d'alguns sectors eclesials intransigents (aquest seria el cas del Dr. Morera a l'època del governador Blakeney) o bé l'actitud dels polítics espanyols vencedors (Floridablanca i Crillon, per exemple), així com la dels bisbes que protagonitzen la restauració episcopal (Vila, en primer lloc, i, posteriorment, Juano i Creus) explica tota la realitat eclesial. En efecte, al costat d'aquest corrent ideològic netament conservador, trobam a Menorca i, especialment a Maó, exemples claríssim de catòlics il·lustrats (entre els quals hem de situar també alguns clergues), fins el punt que, com ha destacat Josefina Salord, podem parlar clarament de la presència a Maó d'una espiritualitat il·lustrada la qual -en paraules de l'admirada professora ciutadellenca- «es manifesta a través d'unes actituds religioses que, crítiques amb les formes populars derivades del món barroc, configuraren tot un projecte reformista bastit damunt la voluntat de retorn a un cristianisme més pur, i nodrit, per tant, del missatge bíblic més evangèlic. Aquest projecte, que enllaçava, tot recuperant-la, amb la tradició humanística i erasmista del segle XVI i que era deutor de l'obra dels moralistes francesos del XVII, tingué conseqüències en tots els terrenys: des de l'àmbit més íntim de la consciència pròpia fins als que afectaven el mateix paper que clergues i laics desenrotllaven dins la societat amb tot el que això significava d'eixamplament en el mateix àmbit cultural: històric, filològic i literari».

Prototipus d'aquest sector eclesial és la figura del clergue Antoni Roig i Reixart (1750-1808) a través del qual es manifesta el reformisme il·lustrat en tots els vessants: des de l'erudit al pastoral.

La importància d'Antoni Roig com a prototipus d'aquest corrent espiritual il·lustrat que no hem d'oblidar dins el món religiós de l'època hem d'explicar-lo, no sols pel fet que coneguem avui la seva valuosa biblioteca, coneixement que ens dona una idea clara del fons ingent de llibres que llegia i posseïa: des de la Bíblia, la tradició patristica i els clàssics llatins fins al humanistes del XVI, els moralistes del XVII i els grans noms de la Il·lustració francesa, italiana i espanyola en tots els seus vessants; sinó també per tota la seva dinàmica pastoral, una tasca que Roig desenvolupà a partir d'una sòlida preparació intel·lectual com també d'un cristianisme evangèlic que va traduir-se en un complet programa de reformisme il·lustrat, que incidirà, per tant, en múltiples camps d'actuació.

En efecte el pensament il·lustrat del maonès Antoni Roig que podem trobar magníficament reflectit a les pàgines de les seves *Reflexiones crítico-apologéticas sobre algunos escritos relativos a la Isla de Menorca y a sus naturales* no té gaire cosa en comú amb el pensament del ciutadellenc Antoni Vila i Camps, primer bisbe de la nova diòcesi restaurada, autor de l'obra *El vasallo instruido en las principales obligaciones que debe a su legítimo monarca* (1792), que cobreix, segons Antonio Elorza (citada per Josefina Salord) «el enlace entre la mentalidad antiilustrada de la década de 1780 y el pensamiento antiliberal posterior a 1808», d'una banda i, de l'altra, la «política assimilista tan mancada d'ètica com de diplomàcia» -son paraules d'Andreu Murillo- que dugué a terme el seu successor Pedro Antonio Juano, les quals són ja un reflex inequívoc de l'arraconament de les directrius religioses il·lustrades per part de la nova jerarquia eclesiàstica de l'illa.

I són els corrents liberals del segle XIX els que introdueixen novament una falca important en el poder pretesament monolític de l'Església catòlica que, com hem vist, comença a viure ja els seus primers problemes dins el segle XVIII. És concretament dins la segona meitat del XIX quan s'introdueixen a Maó l'Església evangèlica i la Maçoneria, la qual es veié afavorida pel fervor heterodox del sexenni revolucionari que va crear una divisió significativa dins la ciutat, manifestada bàsicament en l'existència de diversos centres de culte, d'escoles, d'òrgans d'expressió que responien a credos diversos, així com també en recordades polèmiques a les quals hi participaren, ni que fos indirectament, alguns bisbes amb cartes pastorals (Jaume, 1859 i 1875; Mercader 1876) que podem qualificar com exemple genuí d'una literatura apològica intolerant i clarament antiecumènica.

Pel que fa a la maçoneria, sembla que durant la dominació anglesa hi hagué a Maó algunes lògies maçòniques (la *Antient Lodge* num. 72, en el Regiment núm. 11, que va anar a Menorca després de la Pau de 1763; la *Lodge of Fortitude*, 1766; i la *Union Lodge*, 1770), però la primera lògia pròpiament maonesa fou la nomenada *Amigos de la Humanidad*, núm 158, que va crear-se entorn del 1868 sota els auspicis del Suprem Consell de França. Cal citar així mateix les lògies *Hermanos de la Humanidad* (1870), *Hijos de Ruth* (1870), *El Mallete* (1889), *La Creación* (1889), *Karma* (1892), *Asela* (1894) i algunes altres. Malgrat tot -insistesc- no pensem que Maó era aleshores una ciutat maçònica. Això significaria tenir una imatge distorsionada de la realitat, perquè els mateixos anys que la maçoneria experimentava aquest floriment, la comunitat de preveres de la parròquia de santa Maria (que abastava també es Castell i sant Lluís) omplia el cor a la missa conventual que diàriament s'hi celebrava. Així mateix, la processó del Corpus aglutinava tots els preveres de la ciutat fins el punt que, quan els primers arribaven al presbiteri, els últims encara entraven a l'església per la porta principal, seguint una fila ininterrompuda d'eclesiàstics.

Sí és cert, però, que a finals del segle XIX, davant la pluralitat social i religiosa existent, l'Església

catòlica va mostrar-se decididament ancorada en els sectors més antiliberals i conservadors. Foren els propietaris rurals, la gent del camp i una determinada classe mitja els qui se sentiren més vinculats a l'Església, mentre que alguns sectors de comerciants, d'industrials i, posteriorment, de la classe obrera (a mesura que aquesta anava prenent consciència de tal) s'hi sentiren allunyats i, a la fi, enfrontats.

Doncs bé, sense aquest brou de cultiu heterodox que ha fet possible la peculiar història de Menorca a partir del segle XVIII i que fa de Maó una ciutat plural (o, si més no, relativament plural en matèria religiosa) no hauria estat possible que, a una població de 15.000 habitants escassos, a la qual, per altra banda, la sempre irritant simplicitat dels partits polítics semblava exigir dels seus militants una indispensable definició que situàs la persona en el camp de la intransigència catòlica o en el de l'anticlericalisme radical, es creàs una institució que, per estatuts, es declarava areligiosa, però respectuosa alhora amb les creences de tothom.

Per tot això que he dit crec que Maó seria inconcebible sense l'Ateneu, de la mateixa manera que l'Ateneu no hauria estat possible sense el suport d'una societat, com la maonesa, que ha treballat decidivament per a ser capdavantera dins Menorca del progrés intel·lectual, econòmic, cultural i polític. I jo, com ateniista de vocació i maonès d'adopció me'n sent orgullós i satisfet. I per molts anys, amics ateneistes!